บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

โขนเป็นนาฏกรรมชั้นสูงอย่างหนึ่งของไทย การแสดงโขนเน้นลักษณะการเต้น ซึ่งได้แบบอย่างมาจากการแสดงหนังใหญ่ ท่ารำจึงมักหันเต็มตัวให้คนดู และเดินโดยใช้ข้างตัวอยู่เสมอ แต่เดิมผู้แสดงโขนจะต้องสวมหัวโขนปิดหน้าทั้งหมด จึงต้องมีผู้พูดแทนซึ่งเรียกว่า ผู้พากย์-เจรจา ครั้นต่อมา ได้ปรับปรุงให้ผู้แสดง ซึ่งสมมติเป็นเทพบุตร เทพธิดา และมนุษย์ชายหญิง สวมแต่เครื่องประดับศีรษะ ไม่ต้องปิดหน้าทั้งหมด แต่ถึงแม้ผู้แสดงโขนที่สวมเครื่องประดับศีรษะเปิดหน้าสามารถจะพูดเองได้ แต่ก็ยังคงรักษาประเพณีเดิมไว้ คือต้องมีผู้พากย์ เจรจาแทน ทั้งนี้ เว้นแต่ฤษีบางองค์ และตัวตลกที่เจรจาเอง โดยถือเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของผู้แสดงโขนที่เป็นตัวตลก

ศิลปะแห่งการแสดงโขนนั้น เข้าใจว่าแต่เดิมคงจะแสดงกลางสนามหญ้าและเรียกชื่อว่า โขนกลางแปลง ครั้นต่อมาจึงวิวัฒนาการขึ้น โดยมีการปลูกโรงให้แสดง และพัฒนาการแสดงเป็นระยะ ๆ ตามลำดับ วิวัฒนาการของโขนในสมัยรัตนโกสินทร์ อาจแบ่งได้เป็น 5 ลักษณะ ดังนี้

1. โขนกลางแปลง
2. โขนโรงนอกหรือโขนนั่งราว
3. โขนโรงใน
4. โขนหน้าจอ
5. โขนฉาก

การวิวัฒนาการของโขน ได้รับการพัฒนามาโดยตลอด แต่อย่างไรก็ตาม เรื่องที่ใช้ในการแสดงโขนก็ยังคงใช้เรื่องรามเกียรติ์แต่เพียงเรื่องเดียว เนื้อเรื่องในรามเกียรติ์ส่วนใหญ่ เป็นการรบกันระหว่างกองทัพยักษ์กับกองทัพวานรของพระราม ซึ่งมีอยู่เกือบทุกตอนก็ว่าได้ เพื่อให้เห็นจริงจังการแสดงโขนจึงจำเป็นต้องนำเอาศิลปะการใช้อาวุธเข้ามาไว้ด้วย โดยผู้แสดงโขนจะต้องหัดกระบี่กระบอง และนำเอาศิลปะการต่อสู้ในลักษณะของกระบี่กระบองมาใช้เป็นส่วนหนึ่งในการแสดงโขน ศิลปะการต่อสู้นี้นับเป็นนาฏลีลาที่สำคัญยิ่ง เป็นการนำเอาศิลปะการต่อสู้เข้ามาผสมผสานกับศิลปะการรำและการเต้น โดยดัดแปลงปรับปรุง การเคลื่อนไหวอวัยวะส่วนต่าง ๆ ของร่างกายตั้งแต่ศีรษะลงมาจนถึงเท้า เพื่อต้องการให้เกิดความงาม แต่ก็แฝงไว้ซึ่งความเข้มแข็งจนกลายเป็นท่าการต่อสู้ ซึ่งเป็นแบบแผนโดยเฉพาะสำหรับการแสดงโขน อันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว การร่ายรำอาวุธนี้ ในระยะแรกอาจจะไม่งามนัก แต่ต่อมาได้ปรับปรุงและกำหนดสัดส่วนต่าง ๆ ให้สวยงามขึ้นตามลำดับ พร้อมทั้งมีการฝึกฝนและถ่ายทอดความรู้อยู่ตลอดเวลา ตลอดจนได้วางหลักเกณฑ์ไว้เป็นอย่างดี ทำให้รู้จักวิธีปฏิบัติว่าทำอย่างไรจึงจะเป็นไปตามรูปแบบของการแสดงโขน โดยต้องมีประสบการณ์ในการแสดงอย่างสม่ำเสมอควบคู่กันไป

ศิลปะว่าด้วยการรบ ในการแสดงโขนนี้ ตัวโขนที่มีบทบาทสำคัญต่อการรบมากที่สุดกลุ่มหนึ่งก็คือ พญาวานร เพราะในการรบพญาวานรจะมีส่วนร่วมด้วยทุกครั้ง ด้วยเหตุที่พญาวานรเป็นทหารเอกของพระราม เมื่อมีการรบเกิดขึ้นครั้งใด พระรามจะสั่งให้ไพร่พล และพญาวานรออกรบก่อน พญาวานรจะมีหน้าที่ปกป้องพระรามและพระลักษณ์ผู้เป็นนาย โดยยอมเสียสละชีวิตเพื่อไม่ให้ศัตรูมาทำร้ายนายของตน ดังนั้น ในการรบจึงต้องทำทุกวิถีทางเพื่อให้ได้ชัยชนะความเสียสละและความกตัญญูทำให้บทบาทของพญาวานรมีความสำคัญยิ่ง ซึ่งก็ปรากฏอยู่ในเนื้อเรื่องของรามเกียรติ์โดยตลอด เรื่องรามเกียรติ์ที่นิยมนำมาใช้แสดงมีอยู่ 2 สำนวนด้วยกันคือ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ด้วยเหตุที่เนื้อเรื่องส่วนใหญ่จะเป็นการทำสงครามบทพระราชนิพนธ์ของทั้งสองพระองค์ จึงทรงพรรณนาถึงกลวิธีในการรบ กระบวนการรบ ตลอดจนชั้นเชิงในการรบทั้งในลักษณะรบตัวต่อตัวและลักษณะรบหมู่อย่างละเอียด ดังจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป จากนั้นปรมาจารย์ทางนาฏยศิลป์ไทยก็นำมาสรรค์สร้างตัวโขนขึ้นตามบทพระราชนิพนธ์ และถ่ายทอดออกมาเป็นการแสดงเป็นกระบวนท่ารำ ท่าเต้น ซึ่งเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว นับเป็นนาฏยศิลป์ชั้นสูง

อย่างหนึ่งของไทยวิทยานิพนธ์เรื่องนี้เป็นการศึกษาการฝึกหัดโขนลิงเบื้องต้นในวิทยาลัยนาฏศิลป และกระบวนการรบของพญาวานรในการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ของกรมศิลปากร

กระบวนการรบของพญาวานร ในการแสดงโขนมีอยู่หลายแบบหลายวิธีการ ขึ้นอยู่กับตัวโขน ซึ่งจะกล่าวถึงเพียง 3 ตัว ที่มีความสำคัญมากต่อการแสดงโขน ได้แก่ สุครีพ หนุมาน และองคต ตัวอย่างเช่น พระรามใช้ให้สุครีพออกรบกับกุมภกรรณโดยทรงคิดถึงตำแหน่งอุปราช ซึ่งทั้งคู่มีศักดิ์ศรีเสมอกัน ตลอดจนความสามารถของสุครีพในด้านการรบ ส่วนหนุมานพระรามทรงใช้ให้ไปถวายแหวนแก่นางสีดา เพราะทรงเชื่อในความเก่งกล้าสามารถของหนุมาน และใช้ให้องคตไปสื่อสาร เจรจากับทศกัณฐ์เพราะทรงมั่นพระทัยในวาทะศิลป์และการต่อสู้เพื่อเอาตัวรอดขององคต เป็นต้น จากข้อความดังกล่าวล้วนแต่เป็นการแสดงออกซึ่งความสามารถและความสำคัญจนทำให้พระรามทรงไว้ใจให้ปฏิบัติภารกิจที่มีความสำคัญยิ่ง ความสามารถของพญาวานรทั้ง 3 ในด้านการรบมีมากมายทำให้กระบวนท่ารบเกิดขึ้นมากมายเช่นกัน ซึ่งนอกจากกระบวนท่ารบที่ใช้เฉพาะกับพญายักษ์แต่ละตัวแล้ว กระบวนท่ารบยังมีลักษณะพิเศษที่ใช้กับอาวุธ ซึ่งแบ่งเป็นอาวุธยาว ได้แก่ หอก พลอง และอาวุธสั้น ได้แก่ ศร กระบอง พระขรรค์ ตรี นอกจากนี้เนื่องจากอากัปกิริยาของลิงเป็นลักษณะที่ซน หลุกหลิกไม่อยู่เฉย ทำให้แสดงท่าทางได้อย่างน่ารัก และเมื่อนำมาประกอบกับกระบวนท่ารบต่าง ๆ จึงทำให้การแสดงโขนเกิดความสนุกสนานและเป็นที่ประทับใจแก่ผู้ชม

กระบวนการรบของพญาวานร มีทั้งท่าหลักและท่าพลิกแพลงต่าง ๆ ซึ่งเป็นท่าเฉพาะตัวอยู่มากมายหลายท่า แต่กลับไม่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร จะใช้วิธีจดจำและถ่ายทอดกันมาตั้งแต่สมัยโบราณแต่เพียงอย่างเดียว ครูโบราณจะให้ท่าต่าง ๆ ด้วยตัวของท่านเอง ผลดีก็คือบรรดาศิษย์จะได้ใกล้ชิดกับครู แต่ผลเสียก็คือวิชาความรู้บางอย่างต้องสูญไปพร้อมกับครูซึ่งมีอายุมากแล้ว นับเป็นปัญหาอย่างมาก ซึ่งยังคงปรากฏอยู่ในวงการนาฏยศิลป์ด้วยเหตุผลดังกล่าว ผู้วิจัยจึงเห็นสมควรที่จะศึกษาโดยอาศัยหลักฐานจาก การสังเกต การสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ ซึ่งปัจจุบันได้เหลืออยู่น้อยเต็มที และสามารถจะให้ข้อมูลได้

ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะศึกษาเฉพาะกระบวนการฝึกหัดโขนลิงเบื้องต้น ขั้นตอนก่อนเป็นพญาวานร และกระบวนการรบ ผู้วิจัยมีความสนใจต้องการจะศึกษาวิเคราะห์กระบวนการฝึกหัดโขนลิงเบื้องต้น แล้วนำมาจัดเรียงลำดับและจัดหมวดหมู่โดยวิเคราะห์ถึงท่าทางที่มีความสัมพันธ์กัน ซึ่งเป็นพื้นฐานในการแสดงเป็นตัวพญาวานรต่อไป ตลอดจนการคัดเลือกผู้ที่จะฝึกหัด

โขนเป็นตัวลิง การฝึกอบรมสั่งสอนกลวิธีการรำ โดยเฉพาะกระบวนท่ารบของพญาวานรอันได้แก่ สุครีพ หนุมาน องคต ซึ่งจะต้องใช้ความสามารถและการจดจำได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ต้องอาศัยเวลาในการขัดเกลาแก้ไขท่าทาง และปรับปรุงให้ถูกต้อง ตลอดจนหมั่นฝึกฝนอยู่ตลอดเวลา จนเกิดความชำนาญและสามารถออกแสดงบนเวทีได้ จะเห็นได้ว่า กระบวนท่ารบดังกล่าว ยังมีผู้ศึกษาอยู่น้อยมาก และไม่มีการรวบรวมไว้เป็นตำรา สำหรับการค้นคว้าเลยด้วยเหตุดังกล่าว ผู้วิจัยจึงเห็นสมควรอย่างยิ่งที่จะรวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวกับเรื่อง กระบวนการรบของพญาวานรในการแสดงโขน และบันทึกไว้เป็นตำราทางวิชาการ และจากการสังเกตกระบวนท่ารบพบว่ามีกระบวนท่าที่เหมือนกันและแตกต่างกัน จึงน่าที่จะวิเคราะห์ถึงโครงสร้างของกระบวนท่ารบของพญาวานรกับพญายักษ์ และพญาวานรกับพญาวานรว่าปรมาจารย์ทางด้านนาฏยศิลป์โขนลิงน่าจะมีวิธีการเช่นไรเพื่อให้มองเห็นถึงวิธีการคิดสร้างสรรค์งานทางด้านนาฏยศิลป์

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษากระบวนการหัดโขนลิงเบื้องต้น
2. ศึกษาขั้นตอนการฝึกหัดท่าเฉพาะของพญาวานร
3. ศึกษากระบวนการรบของพญาวานรในการแสดงโขน

ขอบเขตของการวิจัย

1. ศึกษาการฝึกหัดโขนลิงเบื้องต้นในวิทยาลัยนาฏศิลป
2. ศึกษากระบวนการรบของพญาวานรเฉพาะการแสดงโขนของกรมศิลปากร
3. ศึกษาเฉพาะกรณีพญาวานรตัวสำคัญ 3 ตัว คือ สุครีพ หนุมาน และองคต
4. ศึกษาในระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ.2534-พ.ศ.2538

วิธีดำเนินการวิจัย

1. การเก็บและรวบรวมข้อมูล

1.1 รวบรวมข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวกับโขน จากหอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ห้องสมุดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ห้องสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ห้องสมุดวิทยาลัยนาฏศิลป

1.2 การสังเกต การฝึกหัดโขนลิงเบื้องต้น การฝึกหัดท่าเฉพาะของพญาวานร และการแสดงโขนของกรมศิลปากร

1.3 การสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิทางนาฏยศิลป์โขน รวมทั้งบุคคลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับข้อมูล มีรายนามดังนี้

- นายกรี วรศะริน ผู้เชี่ยวชาญนาฏยศิลป์โขน (ลิง) วิทยาลัยนาฏศิลป กรมศิลปากร ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (โขนลิง) ปัจจุบันอายุ 81 ปี
- นายหยัด ช้างทอง ผู้เชี่ยวชาญนาฏยศิลป์โขน (ยักษ์) กองการสังคีต กรมศิลปากร ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (โขนยักษ์) ปัจจุบันอายุ 77 ปี
- นายประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว ผู้ช่วยผู้อำนวยการฝ่ายปกครองวิทยาลัยนาฏศิลป กรมศิลปากร และอาจารย์ 3 ระดับ 7 อาจารย์สอนนาฏศิลปโขน(ลิง) ปัจจุบันอายุ 54 ปี
- นายสมศักดิ์ ทัตติ อาจารย์ 2 ระดับ 6 อาจารย์สอนนาฏศิลปโขน (ยักษ์) วิทยาลัยนาฏศิลป กรมศิลปากร ปัจจุบันอายุ 46 ปี
- นายประเมษฐ์ บุญยะชัย อาจารย์ 2 ระดับ 6 อาจารย์สอนนาฏศิลปโขน (ยักษ์) วิทยาลัยนาฏศิลป กรมศิลปากร ปัจจุบันอายุ 47 ปี

- นายณเรศ วรศะริน นาฏศิลปิน 7 (ลิง) กองการสังคีต กรมศิลปากร ปัจจุบันอายุ 54 ปี
- นายจิตตพร สถิตย์ชาติ นาฏศิลปิน 5 (ลิง) กองการสังคีต กรมศิลปากร ปัจจุบันอายุ 60 ปี
- นายนิวัฒน์ สุขประเสริฐ อาจารย์ 2 ระดับ 6 อาจารย์สอนนาฏศิลปโขน (ลิง) หัวหน้าสายโขน (ลิง) วิทยาลัยนาฏศิลป กรมศิลปากร ปัจจุบันอายุ 42 ปี

2. การวิเคราะห์ข้อมูล

2.1 ใช้วิธีการศึกษาจากข้อมูลที่ได้ ทั้งที่เป็นของเดิมและที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

2.2 นำข้อมูลที่ได้ศึกษามาแล้วตีความ และสรุปผลการวิเคราะห์ได้ดังนี้

- วิเคราะห์กระบวนการฝึกหัดแม่ท่าลิง แล้วนำมาจัดเรียงลำดับ และจัดหมวดหมู่ โดยวิเคราะห์ถึงท่าทางที่มีความสัมพันธ์กัน เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษา
- วิเคราะห์บทรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ว่ามีความสำคัญเช่นไรต่อกระบวนท่าการรบของพญาวานร
- วิเคราะห์กระบวนท่าการรบของพญาวานรกับพญายักษ์ และพญาวานรกับพญาวานร ว่ามีความแตกต่างและเหมือนกันอย่างไร โดยเปรียบเทียบลักษณะท่าก่อนเข้ารบ ระหว่างทำการรบ และหลังจากทำการรบ

2.3 นำเสนอผลการวิจัยเป็นรูปเล่ม ด้วยการพรรณนาความ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เป็นระบบข้อมูลและความรู้ทางวิชาการในเรื่องกระบวนการรบของพญาวานรในการแสดงโขนสำหรับวงการนาฏยศิลป์โขน

2. เป็นแนวทางในการพัฒนาส่งเสริมงานสร้างสรรค์ของผู้ประดิษฐ์ท่ารำ กระบวนการรบของพญาวานรที่จะเพิ่มพูนขึ้นในอนาคต

3. อนุรักษ์การแสดงกระบวนท่ารบของพญาวานรในการแสดงโขนอันเป็นศิลปประจำชาติไทย ให้คงเป็นเอกลักษณ์และปรากฏเป็นหลักฐานทางวิชาการสืบไป

คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

1. กระบวนการรบ หมายถึง ท่ารำที่รวมกันหลาย ๆ ท่า จนเป็นกระบวนการรบ เช่น รบท่า 1 รบท่า 2 หรือการขึ้นลอย ตลอดจนการท้ารบ เป็นต้น

2. พญาวานร หมายถึง ตัวแสดงที่ฝึกท่ารำเป็นลิง โดยผู้ฝึกจะต้องเป็นผู้ชาย เพื่อใช้ในการแสดงโขนในตำแหน่งระดับหัวหน้า เช่น สุครีพ หนุมาน องคต เป็นต้น

3. แม่ท่าลิง หมายถึง ท่ารำที่ใช้ในการฝึกหัดขั้นต้น เป็นท่าพื้นฐานอันสำคัญ เพื่อนำไปแสดงเฉพาะตัวลิง แม่ท่าหลักของลิงมีทั้งหมด 7 ท่า